

УДК 94(477.72)

Господаренко О.В., Миколаївський державний аграрний університет

Господаренко Оксана Валеріївна (1976 р.н.). Асистент кафедри українознавства Миколаївського державного аграрного університету. Закінчила аспірантуру НаУКМА (м. Київ). Тема дисертаційного дослідження: „Господарська діяльність місцевих органів влади і управління на Півдні України в період національно-визвольних змагань 1917-1920 pp.”.

Діяльність земельних комітетів Херсонської губернії протягом 1917-1918 років

У статті розглядаються питання формування земельних комітетів в 1917 р. на території Херсонської губернії. Автор, вводячи до наукового обігу нові матеріали, ставить свою метою детально висвітлити практичну діяльність цих органів у Херсонській губернії протягом 1917-1918 pp.

The questions of forming of land committees in 1917 on the territory of Kherson province are researched. The author's aim is to describe the practical activity of these committees having included new materials to scientific subjects, in Kherson province in 1917-1918.

Розв'язання земельного питання протягом 1917-1920 pp. в Україні було одним з ключових в радянській історіографії. Складовою частиною аграрних перетворень в Україні в 1917-1918 pp. була діяльність земельних комітетів. Історію земельних комітетів радянські історики почали вивчати ще в 20-30-х роках. У 60-70-х pp. XX ст. цьому питанню присвятили свої праці П.М.Першин і В.І.Костиркін [1], які розглядали діяльність земельних комітетів у загальноросійському масштабі.

У загальному плані про земельні комітети в Україні йдеється також у фундаментальному дослідженні М.І.Супруненка, М.А.Рубача, С.М.Королівського та в окремих дослідженнях, присвячених боротьбі селянських мас за землю в 1917-p. [2].

Спеціального монографічного дослідження про організацію та діяльність земельних комітетів в Україні в 1917 р. в радянській історіографії не було. Цю прогалину певною мірою заповнюють статті М.А.Рубача і Ж.П.Тимченко [3], в яких вони висвітлюють історію створення земельних комітетів, коротко характеризують їх склад та діяльність, порушують питання про їх взаємовідносини з радами робітничих і селянських депутатів. Проте деякі положення статей вимагають уточнення і конкретизації.

Сучасна українська історична література, як і діаспорна, також не мають спеціального дослідження про діяльність земельних комітетів в Україні.

В даному повідомленні розглядаються питання формування земельних комітетів в 1917 р. на території Херсонської губернії. Автор статті, вводячи до наукового обігу нові матеріали, ставить свою метою більш детально висвітлити

практичну діяльність цих органів в Херсонській губернії протягом 1917-1918 рр.

У період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. в Україні в центрі уваги стояло земельне питання. Це було зумовлено соціальною структурою українського населення, переважну більшість якого становило безземельне і малоземельне селянство.

Херсонська губернія мала певні характерні риси землеволодіння і землевпорядкування, які визначали напрямки вирішення земельного питання протягом 1917-1920 рр., а саме: наявність великих поміщицьких латифундій, колоністського землеволодіння, високий показник заможних селянських господарств, більш висока забезпеченість землею порівняно з центральними регіонами, нерівність розмірів селянських наділів в різних частинах губернії.

Загальноросійські правлячі кола і партії вважали, що аграрне питання можуть вирішити лише Всеросійські Установчі збори, на всеукраїнських і місцевих селянських з'їздах превалювала думка, що практична розробка й схвалення земельних законів належать Українським Установчим зборам [4].

До скликання Установчих зборів аграрними питаннями на місцях мали займатися земельні комітети, створені постановою Тимчасового уряду 21 квітня 1917 р., за якою в центрі формувався Головний земельний комітет, а на місцях – губернські та повітові. Волосні комітети могли утворюватися лише з ініціативи місцевого населення або повітових земельних комітетів. Вони мали право видавать постанови з сільськогосподарських питань; розв'язувати суперечки, які виникають у галузі земельних відносин; припиняти дії приватних осіб, які скеровані на знецінення маєтностей [5].

В Україні земельні комітети в основному почали формуватися наприкінці травня – у червні 1917 р. У переважній більшості організація їх розпочалася у волостях. Протягом квітня – серпня утворилось 9 губернських, 94 повітових, не менше 1169 волосних земельних комітетів.

У Херсонській губернії протягом травня – червня вони були засновані в усіх 6 повітах, 1 липня сформувався губернський земельний комітет, на 1 вересня 1917 р. існували 264 волосні земельні комітети [6], що свідчить про високу активність селянства в справі вирішення земельного питання. Після проголошення автономії України передбачалося створення Українського краївого земельного комітету [7].

Перші місяці своєї діяльності земельні комітети займались вирішенням організаційних питань, менше уваги приділяючи практичним. Представник Румчороду Айзман на засіданні Ананіївського повітового з'їзду селянських депутатів (14-15 серпня 1917 р.) звинуватив земельний комітет у бездіяльності, у відповідь на цю критику його голова послався на відсутність інструкцій [8].

20 листопада 1917 р. Центральна Рада третім універсалом проголосила Українську Народну Республіку (УНР). У земельній справі універсал скасовував право приватної власності на землю, а також ухвалював організацію земельних комітетів, а Генеральний секретаріат доручав їм прийняти у своє відання конфісковані землі й маєтки. “Безземельні та малоземельні нехай звертаються до земельних комітетів, і ті візьмуть їх потреби до уваги” [9]. Отже, на місцях, до прийняття земельного закону, вирішення земельного питання залежало від діяльності саме цих комітетів.

8 листопада 1917 р. виконавчий комітет Херсонської губернської ради селянських депутатів запропонував повітовим і волосним радам взяти на облік все майно землевласників [10]. Херсонська повітова рада селянських депутатів 23 листопада постановила: всім волосним радам і земським управам сприяти земельним комітетам [11]. Того ж дня Новобузький волосний комітет взяв на облік живий і мертвий реманент землевласників волості [12]. Взяту на облік землю комітет розподілив між малоземельними і безземельними селянами. Зокрема, розподіленими виявились 200 з 530 дес. землі поміщика К.Ф.Шнейдера [13]. Слісаветградська повітова земельна управа 30 листопада прийняла аналогічне рішення [14].

Влітку-весні 1917 р. за постановою Херсонського губернського земельного комітету всім повітам довелось розв'язувати питання про визначення орендної плати та взяття на облік всієї землі [15], що врятувало губернію від безпорядків. Зокрема, саме так діяв Одеський повітовий земельний комітет [16]. Маріїнський волосний земельний комітет при розподілі вільної землі віддав перевагу колишнім орендарям, розмір орендної плати встановлювався власниками при узгодженні з орендарями. Питанням віддачі громадської землі в оренду займались сільські сходи [17].

З 27 по 30 листопада 1917 р. проходив Перший Херсонський установчий з'їзд земельних

комітетів, який виробив тимчасові правила зрегулювання комітетами земельних відносин. Згідно з ними до Установчих зборів всі землі становили фонд, яким розпоряджалися повітові земельні комітети. Останні доручали волосним земельним комітетам розподіл землі в районі їх діяльності. Волосні комітети також встановлювали розмір орендної плати. Але вона мала бути нижче тих податків державних, земських і волосних, відсотків і погашень, які на неї накладалися. Щодо живого і мертвого реманенту господарів, які не обробляють землю, то він також переходив до земельних комітетів [18].

Для завідування поміщицькими господарствами земельні комітети призначали своїх комісарів. Завдяки цим діям економії, зокрема в Новобузькій волості, уникли пограбувань. Крім того, від деяких землевласників Новобузький волосний комітет отримав подяку за охорону економії і вдале господарювання. Так, для утримання економії "Кодима" графині М.І.Стембок-Фермор земельний комітет позичив б тис. руб. у волосного земства і своєчасно засіяв землю, чим зберіг культурно-господарський рівень маєтку [19].

Отже, діяльність земельних комітетів в Херсонській губернії до прийняття Центральною Радою земельного закону позитивно вплинула на політичне становище. Виважені рішення губернського, повітових, волосних і сільських земельних комітетів дозволили уникнути сутичок між землевласниками і селянами, вчасно зібрати врожай і посіяти озимі.

18 січня 1918 р. Центральною Радою був прийнятий земельний закон. Він скасовував право власності на землю і передавав право порядкування в межах закону міськими землями органам міського самоврядування, іншими – сільським громадам, волостям, повітовим і губернським земельним комітетам. Приватно-трудові й колективні господарства повинні одержувати землю за нормами, встановленими земельними комітетами і сільськими громадами. Водночас із вилученими землями у підпорядкування земельних комітетів переходив живий і мертвий інвентар колишніх власників [20]. Однак здійснити цей земельний закон Центральній Раді не довелося, бо взимку 1917-1918 рр. на більшій частині України встановилася радянська влада.

Аграрні відносини в Україні за час влади рад були перебудовані відповідно до прийнятого 26 жовтня 1917 р. Другим Всеосійським з'їздом Рад декрету про землю. Аграрними справами

займався Народний комісаріат землеробства. У грудні 1917 р. він опублікував положення про земельні комітети, яким доручалося здійснення декрету. Але ці комітети не входили до системи рад, на які законом "Про соціалізацію землі", схваленим ВЦВК 27 січня 1918 р., покладалося розв'язання конкретних аграрних питань. Тому протягом лютого-квітня були організовані земельні відділи місцевих рад.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад (11-12 грудня 1917 р. прийняв рішення негайно поширити на її території "...всі декрети і розпорядження Робітничо-Селянського уряду Федерації...", зокрема декрет про землю, а також й інші документи: "Про переход землі в розпорядження земельних комітетів" (5 листопада), "Про земельні комітети і про регулювання ними сільськогосподарських відносин" (4 грудня) тощо. Ці документи виходили з необхідності цілковитого узгодження діяльності земельних комітетів і місцевих органів радянської влади.

Отже, у 1917-1918 рр. під час проведення більшовиками земельної реформи в Україні діяли декрети та інструкції, оголошені урядом РРФСР. Конкретні заходи визначалися губернськими та повітовими з'їздами селян, а після – Всеукраїнською конференцією рад селянських депутатів. Другий Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив у березні 1918 р. "Тимчасові положення про соціалізацію землі". Органи нової влади здійснювали масову ліквідацію поміщицьких маєтностей. Конкретні рішення щодо економій, живого і мертвого реманенту приймали місцеві ради, сходи чи земельні комітети, а з лютого 1918 р. – земельні відділи рад. Їх ухвали передавалися на затвердження повітового земельного комітету чи повітземвідділу [21].

На основі декретів радянської влади на Півдні України було здійснено зрівняльний розподіл земель нетрудового володіння. Землю отримали безземельні та малоземельні селянські господарства за кількістю їдців. Норми наділів були різними і залежали від площа конфіскованих земель. Наприклад, в селі Червоний Бургун Тягінської волості Херсонської губернії всі селянські сім'ї отримали по 2,5 дес. на їдця [22]. В деяких повітах земля наділялась за споживчо-трудовою нормою. 7 лютого 1918 р. Херсонський повітовий з'їзд селянських депутатів ухвалив встановити зрівняльний розподіл землі залежно від віку: до 10 років – 1 дес., від 10 до 17 – 3 дес., від 17 і старше – 6 дес., але не більше 30 дес. на одну родину [23].

За такий же розподіл висловився також і Херсонський губернський з'їзд рад селянських депутатів і земельних комітетів (24-29 лютого 1918 р.). За його рішенням повною трудовою нормою наділялися всі, хто досяг 16-річного віку; підлітки від 10 до 16 років одержували половину, а діти до 10-річного віку – 1/4 норми [24].

Одеська повітова Рада селянських депутатів також запроваджувала зрівняльне землекористування за споживчо-трудовою нормою. Для успішного розподілу Одеський повіт розбивався на 9 районів. В них діяли районні земельні комітети, до складу яких входило по 2 представники від кожного волосного земельного комітету і по 1 – від сільської громади. За трудовою нормою наділялися всі, хто досяг 15-річного віку; решта одержувала за споживчою нормою, яка становила половину трудової. За користування землею понад споживчу і трудову норми треба було платити: за першу дес. – 7 руб., другу – 11, третю – 15, четверту – 23, п'яту – 39 руб. Орендна плата за користування землею в межах споживчо-трудової норми відмінялась. Селяни сплачували прогресивний прибутковий податок [25].

В процесі розподілу землі між волостями виникали всілякі ускладнення. Деякі волості мали багато поміщицьких земель, в інших їх зовсім не було або було дуже мало. Отже, частину конфіскованих земель треба було передати волостям, які мали їх у своєму розпорядженні менше. Щоб уладнати це питання, Херсонський повіт, наприклад, було розподілено на сім районів. З'їзди суміжних волосних комітетів розв'язували питання про правильний і рівномірний розподіл землі не тільки між зацікавленими волостями, але й інколи між окремими сільськими громадами [26].

Об'єднане засідання земельних комітетів, земських і земельних управ, рад селянських депутатів Ковалівської, Петрівської, Ландауської та Зульцької волостей Одеського повіту і Покровської Ананіївського повіту Херсонської губернії 29 січня 1918 р. ухвалило передати лишки земель у користування жителям перелічених вище волостей, а також Щербанівської волости Єлисаветградського повіту [27].

У тих місцях, де землі було особливо мало, розподілу підлягали не тільки поміщицькі володіння, а й володіння заможних селян. Таке рішення, наприклад, прийняла комісія села Катериненталь Ландауської волости Одеського повіту. З лютого 1918 р. комісія ухвалила “від земе-

льних громадян відібрati на користь безземельних 487 дес. з умовою, щоб кожний із безземельних, хто одержить певну кількість десятин землі, виплатив восени 1918 р. належні податки” [28]. Analogічні рішення були прийняті селянами сіл Скобелево Святопокровської волості та Йозефсталь Маріїнської волості Одеського повіту [29].

Повернувшись 7 березня 1918 р. до столиці, Центральна Рада почала реалізацію земельного закону. Так, Одеська земельна управа в циркулярі від 3 березня 1918 р. зазначила, що “всі заходи, які були проведені в життя волосними земельними комітетами на основі постанов та інструкцій законних органів влади, губернських і повітових земельних комітетів, мають і надалі силу”. Враховуючи це, сільські управи мали вжити енергійних заходів для задоволення потреб безземельних селян [30].

У середині березня міністр внутрішніх справ П.Христюк розіслав земельним комітетам обіжник, який зобов'язував повернути до економії розібране майно.

Спочатку командування німецьких і австро-угорських військ, за допомогою яких було відновлено владу Центральної Ради, декларувало своє невтручання в українські справи, але 6 квітня 1918 р. головнокомандуючий німецькими військами в Україні фельдмаршал Ейхгорн вдав наказ про відновлення землеволодіння поміщиків і заможних власників та їхнє право на врожай і зобов'язав земельні комітети надавати поміщикам коней, необхідний реманент і насіння для посіву. Центральна Рада заявила, що наказ генерала Ейхгорна не підлягає виконанню.

Незважаючи на таке рішення Центральної Ради, 24 квітня начальник штабу німецьких військ на Україні Гренер висунув ультиматум: “...Всі земельні та інші надзвичайні комітети мають бути розпущені й замінені нормальними або земськими органами...”

Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. усім повітовим старостам від МВС надійшов циркуляр, який зобов'язував земельні комітети негайно припинити свою діяльність, подавши детальну інформацію про взяття на облік земель, садіб, живого та мертвого реманенту власників. Ця інформація була необхідна для державних земельних комісій, які планували заснувати згодом.

Херсонський губернський староста заявив про ліквідацію земельних комітетів на території

губернії циркуляром від 14 травня 1918 р. [31]. Всі комісари, призначенні до маєтків земельними комітетами, мали подати звіт про свою діяльність [32]. В середині травня 1918 р. були видані “Тимчасові правила про заснування і обов’язки губернських та повітових земельних комісій”. Перед ними ставилося завдання – у найкоротший строк повсюдно забезпечити цілковите відновлення господарств землевласників [33].

Таким чином, з початком національно-визвольних змагань аграрне питання набуло особливої гостроти. Проте протягом 1917–1918 рр. владі не вдалося створити чітку верти-

Література

1. Першин П.Н. Крестьянские земельные комитеты в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции // Вопросы истории. – 1948. – № 7; Костыркин В.И. Земельные комитеты в 1917 г. – М., 1975.
2. Супруненко М.І., Рубач М.А., Королівський С.М. Перемога Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Україні. – Т.1. – К., 1967; Кордон М.В. Селянські організації на півдні України в період діяльності // Вісник Київського університету. – 1973. – № 15.
3. Рубач М.А. Створення земельних комітетів на Україні в 1917 р. // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 22-40; Тимченко Ж.П. Організація земельних комітетів на Україні в 1917 р. // У боротьбі за Жовтень. 36. наук. праць. – К., 1981. – С. 53-68.
4. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-1920) // Український історик. – 1967. – № 3-4. – С. 27.
5. Рубач М.А. Вказ. праця. – С. 24.
6. Тимченко Ж.П. Вказ. праця. – С. 56, 64, 67.
7. Витанович І. Вказ. праця. – С. 28-29.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ України), ф. 3156, оп. 1, спр. 43, арк. 1-3.
9. Витанович І. Вказ. праця. – С. 32-33.
10. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956. – С. 203.
11. Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г. – март 1918 г.): Сб. док. и мат. – Николаев, 1957. – С. 174.
12. Рубач М.А. Очерки по истории.. – С. 203.
13. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 217, оп. 1, спр. 18, арк. 40.
14. Рубач М.А. Очерки по истории.. – С. 210.
15. ЦДАВОВУ України, ф. 3156, оп. 1, спр. 29, арк. 50 зв.
16. Вестник Одесского земства. – 1917. – № 23 (26.08 – 8.09).
17. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 352, оп. 1, спр. 149, арк. 7.
18. ЦДАВОВУ України, ф. 3156, оп. 1, спр. 29, арк. 1.
19. ДАМО, ф. 217, оп. 1, спр. 28, арк. 58.
20. Українське державотворення: навітребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О.М.Мироненка. – К., 1997. – С. 213-214.
21. Лях Р.Д. Роз'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.) – К.; Донецьк, 1975. – С. 23-24, 28-29.
22. Кордон М.В. Розподіл земель Півдня України Радами селянських депутатів у січні – березні 1918 р. // УДЖ. – 1971. – № 6. – С. 93.
23. Октябрь на Николаевщине: Очерк истории классовой борьбы 1917-1920 гг. на Николаевщине. – Николаев, 1927. – С. 41.
24. Кордон М.В. Розподіл земель Півдня України.. – С. 94.
25. Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. – 1918. – 19 лютого, 21 лютого.
26. ДАМО, ф. 1817, оп. 2, спр. 210, арк. 9.
27. ДАМО, ф. 1817, оп. 2, спр. 211, арк. 1-2.
28. ДАМО, ф. Р-2249, оп. 1, спр. 2, арк. 85.
29. ДАМО, ф. Р-2249, оп. 2, спр. 2, арк. 21; ДАОО, ф. 64, оп. 1, спр. 578, арк. 12.
30. ДАОО, ф. 64, оп. 1, спр. 587, арк. 6.
31. ДАМО, ф. 217, оп. 1, спр. 28, арк. 75, 77.
32. ДАМО, ф. 217, оп. 1, спр. 28, арк. 74.
33. Українська РСР в період громадянської війни: У 3 т. – К.: Політиздав України, 1967. – Т. 1. – С. 349.

Надійшла до редколегії 14.12.2003 р.

каль місцевих органів влади, які займались питанням землеволодіння і землевпорядкування. Діяльність земельних комітетів в Херсонській губернії, створених Тимчасовим урядом, до прийняття земельного закону позитивно вплинула на політичне становище. Оскільки Центральна Рада визнала їх діяльність законною, то вирішення земельного питання залежало саме від них. В період Гетьманату зазначені комітети були ліквідовані, натомість з’явились земельні та земельно-ліквідаційні комісії, які мали розглядати справи порушення прав власності поміщиків.